

Historicko – antropologická štúdia viery v čarodejnice v Európe v 19. storočí

Peter Ondreička

Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Pátškova 2137/5, 182 00 Praha 8 - Libeň, ondreicka.ptr@gmail.com

Do redakce doručeno 7. října 2022; k publikaci přijato 10. května 2023

A HISTORICAL AND ANTHROPOLOGICAL STUDY OF THE BELIEF IN WITCHES IN EUROPE IN THE 19TH CENTURY

ABSTRACT This study focuses on selected cases of continuing belief in witchcraft from the second half of the 19th century. The first section of this study briefly explains the historical context of the witch-hunts in early modern Europe and the gradual decline of witch-hunting processes. The aim of this study is to introduce the reader to a change in the understanding of the witch's concept in the European context. In the second section of the study, based on contemporary sources, a brief overview of what happened during a particular case is presented. In the last part, elements of early modern period witch-hunts, which could be found in cases from the second half of the 19th century, were analyzed. This study shows different forms of surviving witchcraft beliefs in specific cases.

KEY WORDS witch; possession; devil; satan; illness; epidemic; faith

ABSTRAKT Štúdia sa zameriava na vybrané prípady pretrvávajúcej viery v čarodejníctvo z druhej polovice 19. storočia. V prvej časti práce je stručne vysvetlený historický kontext prenasledovania čarodejní v Európe ranného novoveku a postupný ústup procesov s čarodejnicami. Cieľom je čitateľovi predstaviť zmenu v ponímaní konceptu čarodejnice v európskom kontexte. V druhej časti sú na základe dobových prameňov prezentované štyri vybrané prípady viery v čarodejnice z druhej polovice 19. storočia. V poslednej časti boli analyzované prvky novovekých honov na čarodejnice, ktoré sme sledovali aj v prípadoch z druhej polovice 19. storočia. Príspevok ukazuje na konkrétnych prípadoch niekoľko rôznych foriem prežívania predstáv o čarodejniciach.

KLÚČOVÉ SLOVÁ čarodejnica; posadnutie; diabol; satan; choroba; epidémia; viera

Táto publikácia vznikla v rámci projektu SVV „Historická antropologie moderních společností“, č. 260733, riešeného na Univerzite Karlově, Fakultě humanitních studií.

ÚVOD

Veľké hony na čarodejnice sa udiali predovšetkým v období raného novoveku. Počas 18. storočia bolo postupne prenasledovanie čarodejní v jednotlivých európskych krajinách postavené mimo zákon. Aj keď obvinenie z čarodejníctva a súdenie čarodejní už neboli legálne možné, zažité predstavy, povera a ľudové náboženské tradície sa nedali zmeniť tak rýchlo. V tomto príspevku predstavíme štyri prípady pokračujúcej viery v čarodejníctvo z druhej polovice 19. storočia. Tieto prípady demonštrujú, že viera v čarodejnice nemala uniformnú podobu a aj počas 19. storočia sa našiel dosta-

tok osôb veriacich na čarovné schopnosti niektorých členov v spoločnosti. Vybrané prípady ukazujú niekoľko rôznych spôsobov, ako sa mohla viera v čarodejnice prejavovať v post-osvietenskej Európe. Na základe prezentovaných prípadov ukážeme, aké spoločné rysy mali tieto prípady s novovekými honmi na čarodejnice. Pri písaní tejto práce sme použili dobové pramene, najmä novinové články. Analyzované prípady nie sú príkladmi honov na čarodejnice, keďže tie už v 19. storočí neboli legálne. Prípady predstavujú rôzne spôsoby, akými sa prežívajúca viera mohla manifestovať aj po skončení prenasledovania čarodejní. Ukážeme aj spojenie prežívajúcej viery na čarodejnice s vierou v posadnutie diablom.

HISTORICKÝ KONTEXT PRENASLEDOVANIA ČARODEJNÍC

Viera v čarodejnice a ich škodlivú moc existovala v Európe už od staroveku. Prenasledovanie čarodejníč však dosahovalo až do 15. storočia len regionálne rozmery a išlo skôr o sporadické udalosti (Behringer 2016, 111). K výraznej zmene v chápaní konceptu čarodejnice došlo v 15. storočí, kedy vznikli predstavy o tzv. kumulatívnej forme čarodejníctva. Kumulatívna forma čarodejnice je charakterizovaná ako spojenie predchádzajúcej viery v účinky škodlivej mágie do jedného celku s poverami o čarodejníkoch ako uctievačkách diabla a členkách diabolскеj sekty (Levack 2016, 29). Dôležitou súčasťou kumulatívneho modelu čarodejnice bola viera v schopnosť čarodejníč lietať a v existenciu sabatu čarodejníč (Bailey 2006, 386). Prvé veľké procesy obsahujúce charakteristické prvky novovekých honov na čarodejnice sa začali objavovať v polovici 15. storočia (DiNola 1998, 221).

Priebeh procesov sa v rôznych častiach Európy líšil. Prenasledovanie čarodejníč v Európe kulminovalo v 30. rokoch 17. storočia, aj keď vrchol dosiahlo prenasledovanie v jednotlivých krajinách v rôznych obdobiach. Najväčšie množstvo procesov zaznamenávame na území dnešného Nemecka, a to v období rokov 1590 až 1630. Od 80. rokov 17. storočia počet súdených čarodejníč v Európe postupne klesal (Behringer 2016, 229). Na konci 17. a začiatku 18. storočia sa čarodejnícke procesy presunuli do periférnejších oblastí Európy. V tomto období prenasledovanie čarodejníč v západnej Európe postupne ustupovalo a hony na čarodejnice sa v plnej sile rozšírili najmä v Škandinávii a východnej Európe (Behringer 2016, 232). Vo Švédsku nastal vrchol prenasledovania v období rokov 1664 až 1676 (Ankarloo 1997, 168). Podobne v Poľsku sa najviac procesov udialo v poslednej štvrtine 17. storočia (Ostling 2011, 20).

KONIEC PROCESOV S ČARODEJNICAMI

Od konca 17. storočia a najmä počas 18. storočia došlo postupne v celej Európe k zániku čarodejníckych procesov. V Anglicku bola naposledy legálne obžalovaná z čarodejníctva Jane Wenhamová v roku 1712. Poslednou popravenou čarodejnicou bola v roku 1684 Alice Mollandová. V Škótsku pokračovali veľké procesy až do konca 17. storočia a posledná poprava čarodejnice bola vykonaná v roku 1706 (Levack 1999, 60).

V škandinávskych krajinách boli posledné čarodejnice popravené na konci 17. storočia. Výnimkou je územie Švédska, kde boli čarodejnice popravované aj na začiatku 18. storočia. V poľských krajinách, ktoré boli pod švédskou nadvládou, bola posledná poprava vykonaná v roku 1699 (Gijswijt – Hofstra 1999, 152). V Dánsku bola posledná čarodejnica popravená v roku 1693, avšak zákon teoreticky umožňoval popravu čarodejníč až do roku 1866 (Levack 1999, 93). V Rakúsku bola posledná čarodejnica popravená v roku 1750. Posledný proces v Bavarsku sa konal ešte v roku 1792 (Levack 2013b, 434).

Dôvodov prečo dochádzalo k poklesu súdnych procesov s čarodejnicami v 17. a 18. storočí je viacero. Dôležitým faktorom pri ústupe čarodejníckej hystérie bol najmä nárast skepticizmu. Skepticizmus súdov zväčša vyvolali masívnejšie a brutálnejšie procesy. Prílišná agresivita a rozmery niektorých procesov spôsobili, že sudcovia začali kritizovať aktérov procesov za spôsob akým viedli prenasledovanie (Bever 2009, 290). Už v 17. storočí niektoré masové hony na čarodejnice spôsobili výrazný nárast skepticizmu u sudcov a súdnych úradníkov. Príkladom sú procesy vo Würzburgu v rokoch 1627 až 1629 alebo švédske hony na čarodejnice v 60. a 70. rokoch 17. storočia. Aj keď potom ešte dochádzalo k popravam čarodejníč, nedošlo v týchto regiónoch k veľkým prenasledovaniám a súdy sa stavali voči žalobám z čarodejníctva zdržanlivejšie (Levack 1999, 9). Na konci 17. a začiatkom 18. storočia prešli justičné procedúry s čarodejnicami v celej Európe zmenami. Sudcovia a osoby zapojené do súdnych pojednávaní s čarodejnicami začali výraznejšie kritizovať spôsob, akým sú procesy vedené. Táto kritika viedla k sprísneniu pravidiel pri priebehu procesov. Zvýšila sa kontrola lokálnych súdov zo strany centrálnych štátnych orgánov a vyšších súdov (Burns 2003, 67). Už v 16. storočí sa objavili prvé náznaky kritiky použitia tortúry, avšak ozývali sa skôr sporadicky. V 17. storočí kritické hlasy postupne získavali na sile (Levack 2006, 250). Na konci 17. a v 18. storočí súdy začali pri vznesení obžaloby z čarodejníctva vyžadovať kvalitnejšie dôkazy a dokázanie viny. Do konca 17. storočia prestali sudcovia v západnej Európe akceptovať ako dôkaz diablove znamenie na tele čarodejnice. Čarodejníčiam bolo počas procesov povoľované pred súdom zastupovanie obhajcom. Zmeny v justícií a narastajúci skepticizmus súdov viedli k zvýšeniu počtu oslobodzujúcich rozsudkov (Levack 1999, 49).

Ústup procesov s čarodejnicami nebol lineárny ani uniformný proces (Levack 1999, 48). Podobne ako vrchol prenasledovania nastal v rôznych častiach Európy v rozdielnom čase, aj ústup týchto procesov sa v jednotlivých krajinách líšil. V Uhorsku ukončila procesy s čarodejnicami až zmena zákona vydaného Máriou Teréziou. V iných častiach Európy (napr. Anglicko) došlo k zmene zákona až niekoľko rokov po poslednej poprave čarodejnice (Levack 2006, 252). Za prvý legislatívny dokument raného novoveku popierajúci existenciu zločinu čarodejníctva je považovaný edikt francúzskeho kráľa Ľudovíta XIV. z roku 1682 (Levack 1999, 75). V skutočnosti mal tento dokument na počet procesov konajúcich sa v 17. storočí vo Francúzsku len minimálny efekt. Na juhozápade krajiny skončili procesy už začiatkom 70. rokov 17. storočia a v niektorých častiach Francúzska dokonca ešte skôr. Dôvodom bol hlavne skepticizmus sudcov, ktorý sa rozvíjal ešte pred vydaním ediktu. Výrazný inhibičný vplyv na priebeh procesov s čarodejnicami vo Francúzsku mala povinnosť pri súdení čarodejníč podať žiadosť k jednému z 12 parlamentov, najvyšších odvolacích súdov krajiny, čo bolo finančne nákladné. Asi polovicu územia krajiny zahŕňala v roku 1600 jurisdikcia parížskeho parlamentu (Monter 2013, 218). Táto povinnosť bola zavedená v roku 1625 po skončení honov v Champagne – Ardenách v rokoch 1587 a 1588, ktoré vyplašili francúzskych

juristov natolko, že od tejto doby boli zrušené skúšky vodou a každý rozsudok vo veci čarodejníctva bol automaticky posielaný na vyšší súd na kontrolu (Levack 1999, 49).

Zmena, ktorou prešli právne systémy európskych krajín najmä na konci 17. a počas 18. storočia ďalej neumožňovala žalovať a popravovať čarodejnice. Avšak ľudová viera, tradície a povery sa menili omnoho pomalšie.

VYBRANÉ PRÍPADY ČARODEJNÍCTVA V DRUHEJ POLOVICI 19. STOROČIA

Obvinenie z čarodejníctva a hromadné posadnutie v Morzine

Morzine leží vo Francúzsku, v historickej oblasti Savojska. V 50. rokoch 19. storočia (cenzus z roku 1854) malo 2284 obyvateľov (Harris 1997, 455-456). V roku 1857 v Morzine vypukla epidémia údajného posadnutia trvajúca až do roku 1868 (Levack 2013a, 228). Celý prípad začal v marci 1857, keď dve dievčatá, Peronne Tavernier a Marie Plagnat, pripravujúce sa na prvé sväté prijímanie, dostali záchvaty (Levack 2013a, 228). Dňa 14. marca 1857 desaťročná Peronne po ceste zo spovede v kostole videla spadnúť malé dievča do rieky, čo ju veľmi rozrušilo. Po tejto udalosti začala dostávať záchvaty, pri ktorých upadala denne do hlbokého spánku trvajúceho od 15 do 30 minút (Ost-Deutsche Post 1865, 1). Počas tohto času sa jej telo vyrovnalo ako mŕtvola, končatiny boli uvoľnené a bez života, jej oči sa točili v jamkách a dokonca kričala. V máji ochorela rovnakou chorobou aj Marie Plagnat. Obe tvrdili, že sú posadnuté démonmi, podľa ktorých vôle musia konať. Svoj stav prezentovali častokrát aj verejne a ich príznaky začali mať aj ďalšie osoby. Medzi ďalšie príznaky patrili krčie, pálenie v tele alebo zajakávanie (Ost-Deutsche Post 1858, 3). Niektorí posadnutí bežali počas záchvatu do poľa alebo do lesa a vyšplhali s neuveriteľnou rýchlosťou a s obratnosťou (ako to popisovali svedkovia a noviny) ako veveričky na najvyššie stromy (Die Presse 1858, 5). Záchvaty spúšťali zvuky kostolných zvonov alebo zvolanie v mene Krista, svätcov alebo rozhovory o náboženských témach (Ost-Deutsche Post 1858, 3).

Die Presse v lete roku 1857 napočítala 22 posadnutých, všetky ženského pohlavia s výnimkou jedného trinásťročného chlapca (Die Presse 1858, 5). Devlin tvrdila, že v septembri malo príznaky 13 dievčat vo veku 10 až 22 rokov (Devlin 1987, 136). O rok neskôr, v auguste 1858, bolo podľa *Die Presse* posadnutých asi 40 mladých dievčat (Die Presse 1858, 5). V roku 1861 dosiahol počet osôb vykazujúcich známky „posadnutia“ 200 (Harris 1997, 451). Vyriešenie prípadu dostal od francúzskej vlády na starosti Adolphe Constans, francúzsky generálny inšpektor liečební pre choromyselných. Po zlyhaní snahy o liečbu posadnutých začal Constans zavádzať sociálne opatrenia. Zabezpečil vyučovanie obyvateľov Morzine a zároveň im dal príležitosť na rozptýlenie organizovaním verejných zábav (Harris 1997, 452).

I keď v prípade Morzine išlo o hromadné posadnutie,

prejavila sa tu viera v čarodejnice. Tavernier aj Plagnat začali totiž počas svojich záchvatov obviňovať mužov v dedine z čarovania (Ost-Deutsche Post 1865, 1). Očarovanie tak malo byť dôvodom posadnutia. Táto predstava sa v Morzine rozšírila a verila jej väčšina chorých. Za pôvodcov kúziel boli označení piati alebo šiesti muži (Constans 1861, 33). Podozrivý z čarodejníctva bol napríklad miestny mlynár a Morzinčania ho prinútili zavrieť mlyn (Gemeinde-Zeitung unabhängiges politisches Journal 1865, 6).

Ďalším obvineným z čarodejníctva bol kňaz pochádzajúci z Morzine, ale žijúci v Ženeve (Constans 1861, 40). Jeho opätovný príchod do Morzine sa zhodoval s obdobím vypuknutia choroby. Tento kňaz nechal postaviť malú kaplnku pri jazere Montriond ležiacom niekoľko kilometrov od Morzine. Aby sa Morzinčania zbavili očarovania spôsobujúceho tajomnú chorobu, vybrali sa raz v noci ku kaplnke. Museli vraj doraziť o polnoci. Niektorí boli ozbrojení, iní si zobrali fakle. Keď dorazili na miesto zabili psa a vybrali mu pečeň. Rozsekanú pečeň umiestnili do stredu kaplnky. Mala predstavovať pečeň kňaza - čarodejníka. Na pečeni bolo 18 rezných rán, čo malo znamenať, že do 18 dní kňaz zomrie (Constans 1861, 41). Ako môžeme vidieť, Morzinčania sa tak čarodejníka chceli zbaviť v podstate ďalším čarovaním, keď rany na psej pečeni mali zabezpečiť smrť kňaza.

Ďalšou osobou obvinenou z čarovania bol zástupca starostu Jean Berger. Berger bol Morzinčanmi považovaný za najhoršieho čarodejníka (Constans 1861, 44). Otcovia chorých detí boli presvedčení, že stav ich žien a dcér pochádza z očarovania a žiadali potrestanie ľudí podozrivých z uzavretia zväzku so Satanom (Gemeinde-Zeitung unabhängiges politisches Journal 1865, 6). Dav asi 30 až 40 ľudí ozbrojených vidlami, sekerami a palicami ho osem dní pred príchodom Constansa tri hodiny naháňal až kým sa mu nepodarilo utiecť z Morzine (Constans 1865, 44). Berger bol „tučný starší obuvník“ a podľa autora jedného z novinových článkov v žiadnom prípade nepredstavoval ideálneho kúzelníka (Gemeinde-Zeitung unabhängiges politisches Journal 1865, 6).

Epidémia posadnutých v Morzine skončila po Constansovom zásahu na konci 60. rokov 19. storočia, aj keď ešte v 70. rokoch sa našli jednotlivci trpiaci záchvatmi krčiev (Harris 1997, 452). Pri tomto prípade hromadného posadnutia sme mohli vidieť porkačujúcu vieru v čarodejnice, keď údajne posadnuté ženy za pôvod svojho stavu označovali čarovanie vybraných mužov z Morzine. V tomto prípade došlo dokonca k fyzickým útokom na údajných čarodejníkov, ktoré sa však zaobišli bez obetí na životoch. Viera v čarodejnice sa v Morzine spojila s vierou v diavla a posadnutie. Dôkladnejšiu analýzu prípadu hromadného posadnutia v Morzine je možné nájsť v našej štúdií venovanej Morzine z roku 2022.

Prípad čarodejníctva v Brne

Ďalší prípad sa týka zneužitia viery v čarodejnice pri podvode. Informácie o ňom sa zachovali aj vďaka tomu, že sa ním v Brne v roku 1887 zaoberal porotný súd. Aj v tomto prípade sme vychádzali z novinových článkov. Autor článku

publikovaného v časopise *Našinec* súdil, že ak by sa udial v nejakej odľahlej horskej dedinke, nikto by sa nedivil. Ale udalosť sa udiala v Brne, čo je „smutným dúkazem, že přes všechno šíření vzdělání a kultury mezi lidem přece jenom stará hloupost lidská nevymírá, naopak napořád ještě vyžaduje si oběti nejtučnějších.“ Obžalovaná bola 52 ročná vdova Františka Uhdová a 40 ročná slobodná slúžka Julie Řehořová. Žalované boli za podvod (Našinec, 1887, 3). Uhdová bývala v Starom Brne. Spolu so svojou pomocnicou Řehořovou a ďalšími osobami vylákali peniaze od viacerých ľudí. Uhdová tvrdila, že „lidem nemocným na základe její čarodějnických kombinací vrátili se zdraví; lidem peněz chtivým naslibovala, že jim přivede čerta, který zlata nanese celé hromady; a také konečně vdavek chtivým pannám dovedla nalíčiti past slibujíc, že jim svými čarami přivede ženichy.“ (Národní politika 1890, 2). Autor článku podotkol, že neboli za svoje činy upálené, lebo sa na ich zločiny vzťahujú obyčajné paragrafy, ktoré považoval za príliš mierne (Národní politika 1890, 2; Národní listy 1887b, 2).

Spoločné pôsobenie Uhdovej a Řehořovej začalo v roku 1885. Řehořová bola viackrát trestaná a v roku 1885 bola vo väzení za krádež. Zoznámila sa s Mariou Krejčovou rovnako odsúdenou za krádež na šesť mesiacov. Krejčová mala ako majiteľka domu na Rudolfskej ulici (dnes Česká, pozn. autora), kde sídlil hostinec „U korbele“, okradnúť svojho nájomcu hostinského (Moravská orlice 1887, 5). Po konci trestu sa sťažovala Řehořovej, že bola neprávom odsúdená. Řehořová tvrdila, že pozná ženu, ktorá by jej mohla pomôcť. Krejčová mala iba na papier napísať mená svojich nepriateľov a ona už modlitbami zabezpečí, aby vyšla jej nevina najavo a aby boli jej nepriatelia potrestaní. Potom Krejčovú zoznámila s Uhdovou (Národní politika 1887, 2; Národní listy 1887b, 2). Uhdová bola viackrát trestaná aj v minulosti. V roku 1877 bola ako 42 ročná zatknutá za vykladanie kariet a sprostredkovanie sobášov za poplatok. Od istej ženy vylákala 100 zlatých za sobáš a ďalších 37 zlatých za iné služby (Čech 1877, 2). V roku 1880 bola Uhdová na udanie dvoch oklamáných slúžiek opäť pred súdom. Získala od nich 20 zlatých za výklad kariet. Podľa jej výkladu mali byť obe v moci zlého ducha, ktorý ich mal v budúcnosti zohyzdiť, preto Uhdová od nich pýtala peniaze na omše, aby tomu zabránila (Moravská orlice 1880, 3).

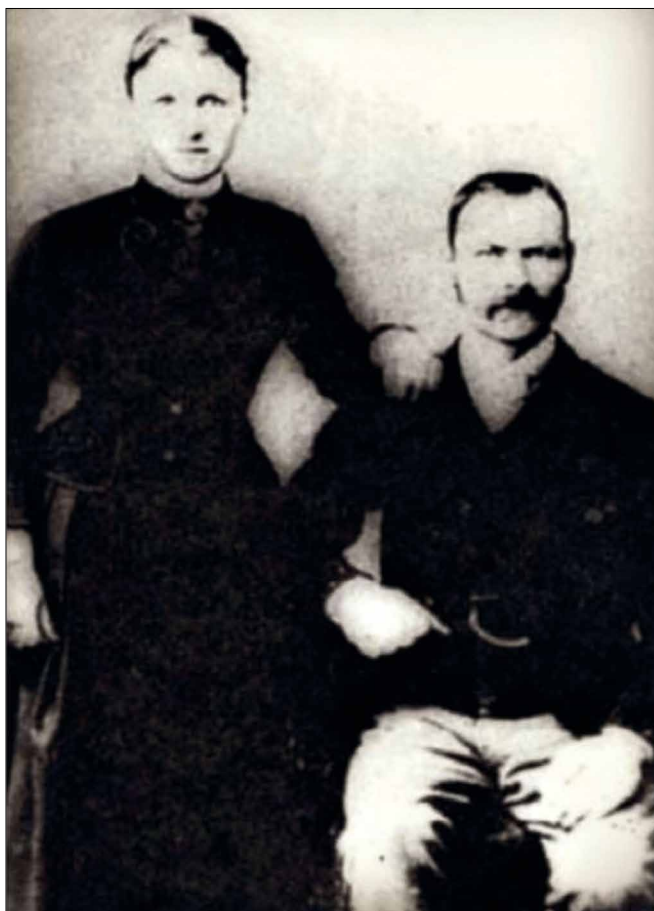
Uhdová si v prípade Krejčovej vypýtala päť zlatých na omšu, sviečky a pre kostolníka. Od Krejčovej potom vylákala ďalších 11 zlatých. Obe ženy presvedčili Krejčovú, že jej nájomníkovi slúži diabol a nie je možné jej pomôcť. Jedine, ak by sa pre diabla uložilo 300 zlatých do hrnca do pivnice Krejčovej. Uhdová mala pomocou nich diabla z domu vypuďiť. Po dlhom naliehaní Krejčová nakoniec peniaze Uhdovej dala (avšak musela zastaviť svoj dom). Uhdová hrniec zabalila do handry, ktorú zašila a zapečatila voskom. V pivnici zapálila posvätenú sviečku, hrniec posypala bližšie neurčeným práškom a pokropila ho svätenou vodou. Potom postavila hrniec Krejčovej na hlavu. Následne jej rozkázala dať ho v byte do skrine a nehýbať ním. Peniaze sa mali vybrať, keď vyjde pravda najavo. Obe ženy po krátkom čase prišli za Krejčovou a pýtali sa, či nepočuje hluk z komínu, lebo je v ňom diabol. Pod vyhrážkou, že ak im nedá ďalších 100 zlatých, príde aj o predchádzajúcu

sumu, im Krejčová zaplatila ďalšie peniaze. Krejčová musela dať 100 zlatých do obálky. Keď však obálku neskôr otvorila bol v nej len bezcenný papier. Pretože sa peniaze Krejčovej nevrátili, obrátila sa na súd. Priamo pred súdom bol otvorený aj hrniec, kde malo byť 300 zlatých. Na súd bol prinesený v stave, v akom ho Uhdová zapečatila. Boli v ňom však len kusy látky. Uhdová totiž počas obradu hrniec zamenila za rovnaký hrniec s bezcennými látkami a hrniec s peniazmi si nechala (Národní politika 1887, 2; Národní listy 1887b, 2). Celkovo okradli Uhdová a Řehořová Krejčovú o 427 zlatých (Našinec 1887, 3). Krejčovú si vybrali, pretože zistili, že je poverčivá a ľahko oklamateľná (Národní listy 1887b, 3).

Obe ženy boli ďalej obvinené z podvodu na Valentinovi Pipperovi z roku 1880. Pipperovi Uhdová tvrdila, že ho čarovaním vylieči z ťažkej choroby. Uhdová sa mala vydať na ďalekú cestu nazbierať bylinky na križovatkách, kde sa stretávali „čerti a hasrmani“. Pipper jej mal zaplatiť 43 zlatých. Ďalej Uhdová vylákala od roľníka Augustina Mynaříka 202 zlatých za uzdravenie uhranutých kráv a za zbavenie sa dlhov, keďže Mynařík dlžil 1 500 zlatých (Národní politika 1887, 2; Národní listy 1887b, 3). Uhdová mu sľúbila, že zoženie 2 000 zlatých. Keď tak nespravila, udal ju Mynařík na súde (Národní listy 1887, 2). Súd bol pomerne krátky a obe ženy sa snažili vinu zhodiť na tú druhú (Národní listy 1887c, 3). Obe údajné čarodejnice boli odsúdené na päť rokov žalára (Našinec 1887, 3). Zdá sa však, že Krejčová sa nadprirodzeného riešenia svojho problému nevzdala ani po neúspechu s Uhdovou. Po odsúdení Uhdovej a Řehořovej v apríli roku 1887 totiž v lete toho istého roku hľadala pomoc u údajného čarodějníka Jiřího Hala z Dambořic. Odporúčanie obrátiť sa práve na neho dostala dávnejšie od Řehořovej. Hala jej dal koreň, ktorý mala usušiť a jeho prášok potom sypať na prahy kancelárií, kde sídlili sudcovia. Tí sa mali potom obmäkčiť a jej nevina mala vyjsť najavo. Na ďalšie čarovanie nemal údajne Hala svoje „instrumenty“ a tak mu dala Krejčová zálohu 10 zlatých, kým si ich vyzdvihne. Hala sa však viackrát neukázal a tak sa vec dostala na súd. Pred súdom Hala tvrdil, že koreň jej dal, len aby sa jej zbavil. Tvrdil, že ju upozornil na to, že vie uzdravovať iba zvieratá a čarovať pre ľudí nevie (Moravská orlice 1887, 5). Na tomto prípade je možné vidieť, že si niektorí ľudia dobre uvedomovali prežívanie viery v čarodejnice a zneužívali ju na vlastné obohatenie. Uhdová využila poverčivosť iných ľudí tým, že tvrdila, že čarovaním dokáže vyriešiť ich problémy, ak za to zaplatia.

Prípad Bridget Clearyovej

Jeden z najznámejších prípadov lynčovania čarodejnice pochádza z konca 19. storočia. Udial sa v roku 1894 v Írsku. Bridget Cleary bola ubitá a upálená zaživa manželom, príbuznými a priateľmi. Dôvodom bolo podozrenie, že skutočná Bridget bola unesená vílami a namiesto nej víly dosadili čarodejnicu (Mitchell 2000, 310). Bridget Cleary mala v dobe smrti 26 rokov. Žila s manželom Michaelom v Ballyvadlea v izolovanom okrese neďaleko Cloneen v kraji Tipperary v juhovýchodnom Írsku (Gomme 2012, 373).

Obrázok č. 1. Bridget a Michale Cleary. Zdroj: The Charred Remains of Bridget Cleary Were Found in A Bog and Opened Up a Chilling Investigation Involving Fairies. History Collection. (online). <https://historycollection.com/the-charred-remains-of-bridget-cleary-were-found-in-a-bog-and-opened-up-a-chilling-investigation-involving-fairies/>

Celý prípad začal, keď Bridget ochorela a ležala v posteli, zatiaľ čo jej manžel skúšal rôzne liečebné procedúry. Dotýkal sa jej horúcim kutáčom, potieral ju močom alebo ju donútil vypiť odvary z bylín a mlieka. Bridget prehliadol istý doktor Crean 13. marca a zistil u nej bronchiálny katar a nervové vzrušenie (Weekly Mail 1895, 11). Jej príbuzní a priatelia však tvrdili, že bola unesená vílami z neďalekého vrchu Kilenagranagh Hill a namiesto nej bola do rodiny dosadená čarodejnica. Jej manžel ju držal nad kuchynským ohňom pýtajúc sa, či je skutočná Bridget alebo vílami dosadená bytosť (Bourke 1995, 553). Nakoniec Bridget zavraždil a to vo vlastnej kuchyni. Telo manžel zakopal s Patrikom Kennedym štvrt' míle od domu. Bolo objavené 22. marca v skrčenej pozícii v bahnistej zemi po niekoľko dňovom hľadaní. Jej telo ohľadal dr. Crean, ktorý ju vyšetril počas choroby. Zistil poškodenie sleziny a krvácanie do mozgu. Nedokázal však určiť, či išlo o výsledky násilia. Na jej tele však našiel aj ďalšie stopy. Z pravého boku jej trčala kosť, brucho mala spálené. Na hrdle mala čierne flaky. Ako príčinu smrti určil popáleniny, ktoré sa nachádzali na brucho, spodnej časti chrbta a ľavej ruke (Weekly Mail 1895, 11).

Obrázok č. 2. Fotografia Michalea Clearyho z väzenia. Zdroj: The Charred Remains of Bridget Cleary Were Found in A Bog and Opened Up a Chilling Investigation Involving Fairies. History Collection. (online). <https://historycollection.com/the-charred-remains-of-bridget-cleary-were-found-in-a-bog-and-opened-up-a-chilling-investigation-involving-fairies/>

Manžel zatiaľ hľadal na vrchu Kilenagranagh očakávajúc príchod svojej skutočnej manželky vyslobodenej zo zajatia víl (Bourke 1995, 554). Prípad skončil pred súdom. Obvinení boli Michael Cleary, Patrick Boland (otec Bridget) a rodinní známi a priatelia John Dunne, Patrick, James, Michael a Mary Kennedy a Wiliam Ahearne. Obžalovaní boli z napadnutia a ublíženia na zdraví (Weekly Mail 1895, 11).

Najdôležitejším svedkom v prípade bola susedka Clearoyovcov, pani Johannah Burke. Keď Bridget ochorela, pokúsila sa ju 14. marca navštíviť, ale manžel a rodinní priatelia ju odmietli pustiť dovnútra. Počula však niekoho z domu kričať a nazývať Bridget čarodejnicou. Keď ju nakoniec vpustili do domu, videla, ako obvinení držia Bridget za ruky a nohy na posteli a jej manžel jej lyžicou podáva bylinky s mliekom. Popritom sa jej vypytovali na identitu, aby v mene Božom potvrdila, či je naozaj Bridget Boland. Prítomní boli aj Bridgetin otec a brat. Nakoniec John Dunne navrhol, aby ju podržali nad ohňom a tak ju donútili hovoriť. Posadili ju na kuchynský oheň. Znova sa jej pýtali na meno. Nakoniec ju vrátili do poste, ale v dome ostali celú noc (Gomme 2012, 374).

Svedkyňa popísala súdu aj udalosti ďalšieho večera. Michael Cleary dal Bridget tri krajce chleba s džemom a trikrát sa jej pýtal, či je jeho žena. Dokázala zjesť iba dva kusky chleba. Manžel ju zhodil na zem a ďalej ju nútil jesť krajce chleba. Následne vytiahol z ohňa horiacu palicu, roztrhol jej šaty a držal jej ju pred ústami (Weekly Mail 1895, 11). Následne po nej hodil olejovú lampu (Gomme 2012, 376). Cleary na súde tvrdil, že v dome žiaden olej nebol a tak nemohol ani žene ublížiť olejom z lampy. Odmietol, že by Bridget držal nad ohňom (Weekly Mail 1895, 11). Čo nasledovalo už suseda nevidela, neskôr sa jej naskytl už iba pohľad na Bridgetinu mŕtvolu. Bridgetin manžel aj otec stále tvrdili, že zabitá bola čarodejnica a nie skutočná Bridget. Michael Cleary sa dokonca snažil zadovážiť si revolver, aby ju mohol z moci víl vyslobodiť. Všetci obvinení boli odsúdení za vraždu na mnohoročný trest vo väzbe (Gomme 2012, 379).

Prípad vo Wemdingu

Prípad sa udial v roku 1891 v bavorskom mestečku Wemding neďaleko Augsburgu. Podobne ako v Morzine išlo o prípad posadnutia spojeného s očarovaním a obvinením z čarodejníctva. Aj keď išlo prioritne o prípad posadnutia a exorcizmu, ako uvidíme, aj v tomto prípade sa ukázalo, že viera v čarodejnice prežívala aj na konci 19. storočia. Od 10. februára pozorovali mlynári Zilkovci z Oberlottermühl na svojom najstaršom synovi Michaelovi zvláštne príznaky. Desiatročný Michael sa nemohol modliť alebo počúvať cudzie modlitby. Nezniesol prítomnosť posvätených vecí a v ich blízkosti sa mu menil výraz tváre. Ak sa priblížil ku krucifixu, kostolu alebo soche Panny Márie na menej než 30 krokov, bol nepokojný až nakoniec padol akoby mŕtvy na zem. Až keď ho niekto odniesol ďalej od spomínaných predmetov alebo budov, bol chlapec schopný znovu sám kráčať. Ak sa mu podarilo dostať do kostola, vo vnútri prejavoval strašný nepokoj, ktorý sa stupňoval pri pozdvíhaní. Mal pri tom stále zavreté oči a nikdy sa nedíval smerom na oltár (Neue Warte am Inn, 1892, 1).

Rodičia najskôr vyhľadali lekára, avšak žiadna liečba nepomohla. Obrátili sa preto na vikára svojej farnosti, pána Seitsa z Dürwangenu dúfajúc, že by snád mohli pomôcť modlitby. Po pol roku sa chlapcov stav nezmenil (Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich 1892, 4). Chlapcov otec Josef Zilk sa preto obrátil na augsburgského biskupa Pancratia s písomnou žiadosťou o vykonanie exorcizmu. Biskup 25. júna 1891 udelil súhlas s exorcizmom a ponechal výber exorcistu na samotnom otcovi. Michaelov otec mal veľkú dôveru v kapucínov vo Wemdingskom kláštore. Pretože wemdingský kláštor ležal v inej diecéze bolo potrebné získať aj povolenie od biskupa Leopolda z Eichstättu. Nakoniec 10. júla udelil súhlas s exorcizmom aj druhý biskup (Neue Warte am Inn, 1892, 1).

Exorcizmus začal 13. júla roku 1891 ráno o siedmej. Počas exorcizmu chlapec kričal a plul okolo seba. V Michaelovi malo byť podľa jeho slov 10 duchov. Exorcizmus pokračoval aj na druhý deň 14. júla. Chlapec počas exorcizmu tvrdil, že z neho nemôže diabol vyjsť von, pretože susedka Zilkovcov Lina Herzová ho očarovala ((Linzer) Tages-Post, 1892, 3). Herzová mala chlapca očarovať kvôli sporom medzi katolíkmi a protestantmi. Manželia Zilkovci žili v konfesijne zmiešanom manželstve, otec bol katolík a matka protestantka. Deti boli pôvodne vychovávané ako protestanti, avšak jedného dňa sa Zilk rozhodol poslať ich do katolíckej školy, čo malo spôsobiť nevôľu protestantov ((Linzer) Tages-Post, 1892, 3).

Prípad skončil na súde, pretože Herzová za obvinenie z čarodejníctva obžalovala pátra Aureliana z urážky na cti. Súd vypočul viacero svedkov vrátane manželov Herzových aj Zilkovcov, pátra Aureliana a viacerých ďalších cirkevných predstaviteľov. Aureliana uznal vinným a ten musel zaplatiť pokutu (Innsbrucker Nachrichten 1892, 4). Herzovú z čarodejníctva v skutočnosti obvinil Michael Zilk počas svojho exorcizmu, avšak súd pripisoval vinu Aureliánovi za jeho nekritickú akceptáciu obvinenia. Viacero novín potom o wem-

Obrázok č. 3. Páter Aurelian (Siegemund 1985, 33)

dingskom prípade písalo ako o čarodejníckom procese (napr. *Ein Hexenprozess in 19. Jahrhundert* v Bregenzer Vorarlberger Tagblatt a Grazer Tagblatt alebo *Ein Hexeprozess* v Innsbrucker Nachrichten).¹ I keď v tomto prípade nebola súdená údajná čarodejnica, ale osoba, ktorá ju z čarovania obvinila. Prežívanie viery v čarovanie a čarodejnice dokladuje fakt, že Zilk si vybral práve obvinenie z čarovania ako zdôvodnenie svojho stavu.

DISKUSIA

V tejto časti štúdie sa zameriame na niektoré charakteristiky vyššie uvedených prípadov a porovnáme ich s prípadmi z raného novoveku. Prípady zahrnuté do tejto štúdie prirodzene predstavujú len malý zlomok prípadov údajného čarodejníctva zdokumentovaných v 19. storočí. Je možné ich chápať ako príklady niektorých prežívajúcich predstáv. Jedným z pozorovateľných spoločných znakov je úloha žien

1 Blížšie sa prípadu vo Wemdingu venujeme v štúdiu *Hodnotenie exorcizmu dobovými periodikami a úloha wemdingského prípadu vo Wahrmondovej afére* publikovanej v časopise *Moderní dějiny*.

vo všetkých štyroch vybraných prípadoch. V Morzine boli z čarodejníctva obvinení výlučne muži, avšak aj tu predstavovali ženy veľkú väčšinu osôb, ktoré trpeli údajným posadnutím. V ostatných troch prípadoch boli z čarodejníctva obvinené ženy. V ranonovovekých procesoch s čarodejnicami sa predpokladalo, že čarovaniu sa viac venujú ženy než muži. Silu tejto viery dokazuje aj fakt, že ženy tvorili asi 80 % čarodejníck popravených v ranom novoveku (Midelfort 2002, 240-254). Zdá sa, že viera v čarodejnicu najmä ako ženu pretrvala aj v 19. storočí a bola rozšírená vo viacerých častiach Európy. Na anglickom území boli v 18. a 19. storočí za čarodejnice považované predovšetkým staršie ženy. S prípadmi mužov obvinených z čarodejníctva sa stretávame len zriedkavo. Napríklad z 26 zaznamenaných prípadov v Yorkshire v 19. storočí bolo 25 obvinených ženského pohlavia a dve tretiny žalobcov boli tiež ženy (Gijswijt – Hofstra 1999, 149). Najčastejšie boli ženy obviňované z čarovania v 19. storočí aj v Holandsku a v Belgicku (Gijswijt – Hofstra 1999, 116). Mužská rola sa v Holandsku obmedzovala na prípady, kedy bola čarodejnica identifikovaná a bolo potrebné ju donútiť odvolať očarovanie. V tomto momente muži používali hrubú silu a násilie, aby si vynútili zrušenie očarovania (De Blécourt 2004, 94).

V druhej polovici 19. storočia sa v európskych krajinách stala štandardom dochádzka do škôl. Dostupnosť vzdelania zvyšovala pomer gramotných obyvateľov. Ich počet sa líšil medzi krajinami a do istej miery súvisel aj so stupňom urbanizácie oblasti. Ešte pred tereziánskou reformou školstva v 18. storočí bolo na území Čiech zhruba 40 % gramotných a 20 % pologramotných obyvateľov (Nešpor 2006, 114). V 19. storočí v Rusku bolo okolo roku 1850 asi 95 % negramotných, v Španielsku a na území Talianska asi 75 až 80 %. V habsburskej monarchii a Francúzsku bolo negramotných 40 až 45 % obyvateľov. Na druhú stranu v Prusku a Škótsku dosahovala gramotnosť obyvateľstva až 80 % (Rapport 2011, 77).

Roky 1811 až 1850 boli obdobím najrýchlejšej urbanizácie Európy (Rapport 2011, 98). Rozvoj moderného meštianstva v 19. storočí priniesol demokratizáciu spoločnosti, liberalizmus a inklinovanie k republikánstvu (Havelka 2012, 27). Veľa intelektuálov verilo, že urbanizácia a s ňou spojené efekty, ako rast vzdelanosti, vyslobodili ľudí z „hlúposti vidieckeho života“. Predpokladalo sa, že mestá fungujú ako centrá osvietenstva a vzdelanosti a predstavujú tak hrádzu voči šíreniu povier a pretrvávaniu starých predstáv. Preto malo byť mestské obyvateľstvo osvietenejšie než vidiečania. Urbanizácia však znamenala aj destabilizáciu dovtedajšieho sociálneho systému (Davies 1997, 603). Ako je možné vidieť na vybraných prípadoch, prípady viery v čarodejnice sa mestám nevyhýbali. Urbanizácia teda neznamenal automaticky zánik povier a ľudovej viery meštianskeho obyvateľstva.

S rastom miest bol spojený presun obyvateľstva z rurálnych oblastí. Počet obyvateľov v 19. storočí, predovšetkým na vidieku, rástol rýchlejšie než ekonomika, čo vyvolávalo spoločenské napätie. V prvej polovici 19. storočia veľkú časť vidieckej populácie ohrozovala nezamestnanosť a preľudnenie, čo výrazne znižovalo kvalitu života. Reakciou na preľudnenie

vidieckych oblastí a s tým spojené problémy (šírenie chorôb, nedostatok práce a pod.) bola rozsiahla migrácia populácie (Rapport 2011, s. 89). Zdá sa však, že obyvateľstvo sťahujúce sa do miest sa pomerne rýchlo dokázalo prispôbiť novému prostrediu. Často išlo o presuny celých rodín, ktoré vytvárali komunity ľudí pochádzajúcich z rovnakých oblastí. Tieto komunity potom mali veľmi silný zmysel pre zabezpečenie kontinuity tradícií a predávania tradičných vedomostí, čo do istej miery mohlo podporiť aj zachovávanie rôznych povier a viery v čarodejnice. Veľakrát boli obydli budované okolo tovární, takže komunity zdieľali rovnaké sociálne zázemie, bývanie a aj pracovné prostredie (Davies 1997, 603). Príkladom takejto migrácie môže byť Morzine, kde kvôli nedostatku práce odchádzalo z obce s asi 2 000 obyvateľmi za prácou do Ženevy a ďalších miest každoročne asi 500 mužov, teda štvrtina všetkých obyvateľov. Dôvodom bol nedostatok pracovných príležitostí v oblasti závislej prevažne na poľnohospodárstve (Harris 1997, 455-456).

Život na vidieku bol spojený predovšetkým s poľnohospodárskou výrobou. Aj v 19. storočí sa vyskytovali vlny neúrody a epidémie postihujúce európske krajiny. Tieto katastrofy si na vidieku často vyžiadali množstvo obetí. Napríklad v Uhorsku si cholera vyžiadala v rokoch 1831 a 1832 asi 200 000 obetí a v rokoch 1836 a 1837 ďalších 43 000 (Cambel et al. 1987, 559). V Šarišskej stolici na území dnešného Slovenska vymrela na následky hladomoru v rokoch 1846 a 1847 asi štvrtina obyvateľstva (Cambel et al. 1987, 509). V Írsku v 40. rokoch 19. storočia záviseli asi dve tretiny obyvateľov Írska na poľnohospodárstve. Keď v roku 1845 vypukol kvôli neúrode zemiakov hladomor (trvajúci do roku 1848) počet obetí dosiahol viac než pol milióna ľudí (Moody 1996, 188). Neúroda znamenala kolísanie cien potravín a dočasne prudko zvyšovala mortalitu, keďže obyvateľstvo nemalo dostatok živín. Tieto faktory prinášali do vidieckej spoločnosti neistotu (Dribe 2003, 271).

Nižšia úroveň vzdelanosti, väčšia sociálna neistota a často aj odlahlosť a uzavretosť niektorých vidieckych oblastí mali za následok, že sa poverčivosť a viera v čarodejnice dlhšie udržiavali vo vidieckych oblastiach. Istú rolu malo aj vierovyznanie. Rozšírenie viery v čarodejnice vo Francúzsku 19. storočia bolo spojené s rozšírením jednotlivých konfesií. Viera a strach z čarodejníck boli v protestantských oblastiach slabšie, naopak ostali veľmi silné v konzervatívnych kalvínskych komunitách (Davies 2004, 109). Poverčivosť a viera v čarodejnice bola tiež spojená s katolíckou vierou, najmä vo vidieckych oblastiach (Gijswijt – Hofstra 1999, 118). Konfesiálny rozmer mal predovšetkým prípad z bavorského Wemdingu. Rozvoj honov na čarodejnice v 16. storočí dávajú niektorí autori do súvislosti s konfesiískymi konfliktmi spojenými s reformáciou. Reformné hnutia kladli veľký dôraz na Písmo (*sola scriptura*) a tradičné magické obranné praktiky katolíkov boli potlačené. To viedlo k nárastu strachu z očarovania (Behringer 2016, 72). V prípade Wemdingu súviseli konfesiíne spory so zjednocovacím procesom v rámci Nemecka a snahou protestantskej väčšiny o integráciu katolíkov do nemeckej, najmä protestantskej spoločnosti (Landry 2011, 282).

ZÁVER

V štúdií sme preukázali pokračovanie viery v čarodejnice v 19. storočí. Ide o rozsiahlu, zatiaľ nedostatočne prebádanú tému. Táto štúdia predstavuje len krátky exkurz do problematiky. V rámci štúdie sme na vybraných prípadoch ukázali niektoré formy viery v čarodejnice v druhej polovici 19. storočia. Následne boli niektoré prvky týchto prípadov konfrontované s charakteristikami rano-novovekých honov na čarodejnice.

LITERATÚRA

Pramene

- Am Ende des 19. Jahrhunderts! (1892): (*Linzer*) *Tages-Post*, 28(110), 3.
 Brněnská čarodějnice (1887b): *Národní listy*, 27(106), 2-3.
 Brněnská čarodějnice (1887c): *Národní listy*, 27(109), 2-3.
 Constans, Adolphe. *Relation sur une épidémie d'hystéro démonopathie*. Paris, 1863, 130.
 Čarovali na účet kata (1890): *Národní politika*, 8(85), 2.
 „Čarodějnice“ (1887): *Národní politika*, 5(108), 2.
 Ein „besessenes“ Dorf (1858): *Ost-Deutsche Post*, 10(203), 3.
 Ein „Hexenprozess“ (1892): *Innsbrucker Nachrichten*, 39(267), 4.
 Eine Teufel – Austreibung (1892): *Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich* 9(11), 164-167.
 Ještě jedny čáry pani Krejčové (1887): *Moravská orlice*, 16(202), s. 5.
 Kouzla a čáry v Brně (1887): *Našinec*, 19(47), 3.
 Podvodnice (1877): *Čech*, 9(261), 2.
Die Presse (1858): 11(175), 5.
 Superstition in Ireland (1895): *Weekly Mail*, 16(1234), 11.
 Proces čarodějnice (1887a): *Národní listy*, 27(38), 3.
 Teufelsaustreibung in Bayern (1892): *Neue Warte am Inn*, 12(22), 1-6.
 Vierzig besessene Mädchen (1865): *Ost-Deutsche Post*, 17(266), 1-2.
 Vom Teufel besessen (1865): *Gemeinde-Zeitung unabhängiges politisches Journal*, 4(33), 6.
 Zažehnávala zlého ducha (1880): *Moravská orlice*, 9(59), 3.

Odborná literatúra

- Ankarloo, Bengt (1997): Skandinávská magie a čarodějové severu. In: Muchembled, Robert, ed., *Magie a čarodějnictví v Evropě od středověku po současnost*, Praha: Volvox Globator, 167-185.
 Bailey, Michael (2006): The Disenchantment of Magic: Spells, Charms, and Superstition in Early European Witchcraft Literature. *American History Review*, 111(2), 383-404.
 Behringer, Wolfgang (1997): Germania, matka tolik čarodějnic. In: Muchembled, Robert, ed., *Magie a čarodějnictví v Evropě od středověku po současnost*, Praha: Volvox Globator, 51-81.
 Behringer, Wolfgang (2016): *Čarodějnictví: Globální historie*. Praha: XYZ.
 Bever, Edward (2009): Witchcraft Prosecutions and the Decline of Magic. *The Journal of Interdisciplinary History*, 40(2), 263-293.
 Bourke, Angela (1995): Reading a Woman's Death: Colonial Text and Oral Tradition in Nineteenth-Century Ireland. *Feminist Studies*, 21(3), 553-586.
 Burns, William (2003): *Witch hunt in Europe*. Westport: Greenwood Press.
 Cambel, Samuel et al. (1987): *Dejiny Slovenska II*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
 Davies, Owen (1997): Urbanization and the Decline of Witchcraft: An Examination of London. *Journal of Social History*, 30(3), 597-617.

- Davies, Owen (2004): Witchcraft accusations in France, 1850-1990. In: Davies, Owen - De Blécourt, Willem, eds., *Witchcraft continued: Popular magic in modern Europe*. Manchester: Manchester University Press, 107-131.
 De Blécourt, Willem (2004): Boiling chickens and burning cats: witchcraft in the western Netherlands, 1850-1925. In: Davies, Owen - De Blécourt, Willem, eds., *Witchcraft continued: Popular magic in modern Europe*. Manchester: Manchester University Press, 89-106.
 Devlin, Judith: *The Superstitious Mind: French Peasants and the Supernatural in the Nineteenth Century*. New Haven - London: Yale University Press.
 DiNola, Alfonso (1998): *Ďábel a podoby zla v historii lidstva*. Praha: Volvox Globator.
 Dribe, Martin (2003): Dealing with economic stress through migration: Lessons from nineteenth century rural Sweden. *European Review of Economic History*, 7(3), 271 -299.
 Gaskill, Malcolm (2008): Witchcraft and Evidence in Early Modern England. *Past & Present*, 198 (1), 33-70.
 Gijswijt - Hofstra, Marijke (1999): Witchcraft after Witchtrials. In: Ankarloo, Bengt a Clark, Stuart, eds., *Witchcraft and Magic in Europe: The eighteenth and nineteenth Century*, 96-190.
 Gomme, Laurence (2012): The „Witch-Burning“ at Clonmel. *Folklore* 6(4), 373-384.
 Havelka Miloš (2012): *Víra, kultura a společnost: Náboženské kultury v českých zemích v 19. a 20. století*. Praha: Pavel Mervart.
 Landry, Stan (2011): That All May Be One? Church Unity and the German National Idea, 1866-1883. *Church History* 80(2), 281-301.
 Levack, Brian (1999): The Decline and End of Witchcraft Prosecutions. In: Ankarloo, Bengt a Clark, Stuart, eds., *Witchcraft and Magic in Europe: The eighteenth and nineteenth Century*, 1-95.
 Levack, Brian (2006): Decline of witch hunts. In: Golden, Richard, ed., *Encyclopedia of Witchcraft - Western Tradition*, Santa Barbara: ABC-CLIO, 250-253.
 Levack, Brian (2013a): *The Devil Within*. New Haven: Yale University Press.
 Levack, Brian (2013b): The Decline and End of Witchcraft Prosecutions. In: Levack, Brian, ed., *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*, Oxford: Oxford University Press, 429-448.
 Levack, Brian (2016): *The witch-hunt in early modern Europe*. London: Routledge.
 Midelfort, Erik (2002): The Devil and the German People. In: Oldridge, Darren, ed., *The witchcraft reader*, New York: Routledge, 240-254.
 Mitchell, Stephen (2000): Witchcraft Persecutions in the Post-Craze Era: The Case of Ann Izzard of Great Paxton, 1808. *Western Folklore*, 59(3/4), 304-328.
 Monter, William (2013): Witchcraft trials in France. In: Levack, Brian, ed., *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*, Oxford: Oxford University Press, 218-231.
 Moody, Theodore (1996): *Dějiny Írska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
 Nešpor, Zdeněk (2006): *Náboženství na prahu nové doby : česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem: Albis international.
 Ostling, Michael (2011): *Between the Devil and the Host*. Oxford: Oxford University Press.
 Rapport, Michael (2011): *Evropa devatenáctého století*. Praha: Vyšehrad.
 Siegmund, Georg (1985): *Von Wemding nach Klinkenberg*. Stein am Rhein: Christina Verlag.

Online zdroje

- The Charred Remains of Bridget Cleary Were Found in A Bog and Opened Up a Chilling Investigation Involving Fairies. History Collection. (online). <https://historycollection.com/the-charred-remains-of-bridget-cleary-were-found-in-a-bog-and-opened-up-a-chilling-investigation-involving-fairies/>